

چالش قرارداد ۱۹۲۱ برای استقلال ایران

۲۹ فروردین ۱۴۰۲ ساعت ۱۷:۰۹

قرارداد ۱۹۲۱ یکی از قراردادهای مهم میان ایران و شوروی است که در سال ۱۹۲۱ میان ایران و شوروی منعقد شد. این قرارداد به قرارداد مودت معروف است و بسیاری آن را به منزله قراردادی جهت تحکیم اصل استقلال سیاسی ایران تلقی کردند. ما برخلاف این تصور، قرارداد ۱۹۲۱ چالش جدیدی برای استقلال سیاسی ایران بود. این قرارداد گرچه برخی از قراردادهای استعماری پیشین را از بین برد؛ اما فضایی را برای حق مداخله شوروی در ایران باز گذاشت. فضایی که در دهه ۱۳۲۰ یکی از بزرگ‌ترین بحران‌های مربوط به استقلال سیاسی ایران را رقم زد.

قرارداد ۱۹۲۱ چه قراردادی بود؟

قرارداد ۱۹۲۱ همان‌طور که از نام آن پیداست قراردادی است که شوروی با ایران منعقد کرد. در واقع انعقاد این قرارداد تصمیمی یکطرفه از سوی شوروی بود که طبیعی بود با استقبال ایران مواجه شود. زیرا طبق این قرارداد شوروی متعهد شد تمام قراردادهای استعماری خود با کشورهای مختلف از جمله ایران را ملغی کند و در امور داخلی کشورها مداخله نکند. با این حال شوروی یک شرط را نیز در این قرارداد گنجانده و آن اینکه در صورت مداخله کشورهای بیگانه در ایران و به خطر افتادن منافع شوروی، این کشور حق مداخله و دفاع از خود را خواهد داشت. در واقع این شرط بهانه‌ای بود برای آنکه این کشور همچنان حق مداخله در شرایط لازم را برای خود قائل باشد.

قرارداد ۱۹۲۱ همزمان با روی کار آمدن رضاخان و قدرت‌یابی جنبش جنگل منعقد شد. یعنی در یکی از مراحل حساس جنبش. با این حال اتحاد شوروی با انعقاد این قرارداد رضاخان را علی‌رغم ملت و مدرس‌ها یک عنصر ملی و مترقی و نماینده ملت ایران معرفی می‌کند. این پشتیبانی شوروی، در آن زمان که سال‌های اول پس از انقلاب اکتبر و تشکیل حکومت شوروی بود، در گمراه کردن بسیاری از مبارزان و در تضعیف جنبش، نقش مؤثر بازی کرد. ۱

در واقع یکی از چالش‌های این قرارداد تضعیف برخی از جنبش‌های ملی‌گرا همچون جنبش جنگل بود. اما چالش اصلی‌تر کمی بعد از انعقاد این قرارداد یعنی در نوامبر ۱۹۲۱ رخ داد. در این ماه دولت وقت یعنی دولت «قوام به منظور آنکه به وضع خراب مالی کشور سرو صورتی داده و منبع درآمدی برای خزانه خالی دولت تهیه کند به فکر استفاده از ذخایر نفت شمال و اعطای امتیاز آن به یک دولت بی‌طرف خارجی افتاد. چون در آن موقع آمریکایی‌ها به علت مخالفت با قرار داد وثوق‌الدوله و حمایت از ایران در کنفرانس صلح ورسای محبوبیت زیادی در ایران کسب کرده بودند قوام مذاکرات محرمانه‌ای با نمایندگان شرکت نفت آمریکایی استاندارد اوپیل در مورد اعطای امتیاز نفت پنج ایالت شمالی ایران آغاز کرد.» ۲

طبق این قرارداد آمریکا امتیاز کشف و استخراج منابع نفتی شمال را به مدت ۵۰ سال دست آورد. اما جالب است شوروی علیرغم آنکه طبق قرارداد مودت به طور غیرمستقیم خود را به عدم مداخله در امور داخلی ایران متعهد کرده بود؛ اما نسبت به این قرارداد اعتراض کرد. شورویها اعتراض داشتند که «اولاً اعطای امتیاز نفت در جوار سرحدات آنان به دول دیگر بدون جلب نظر و موافقت آنها ممکن نیست، ثانيا امتیاز مزبور را وثوق‌الدوله در سال ۱۹۱۶ به خوشتریا از اتباع روسیه تزاری داده است.»^۳ فارغ از آنکه استدلال دوم شوروی تا چه حد درست بود و آیا واقعا وثوق این امتیاز را به روسیه تزاری داده بود یا خیر، واقعیت این است که شوروی همچنان با دخالت در امور کشور اصل استقلال سیاسی ایران را زیر سوال برده بود.

اشغال ایران در دهه ۱۳۲۰ چالش بزرگتر برای قرارداد ۱۹۲۱

چالش جدی‌تر برای استقلال سیاسی ایران در دهه ۱۳۲۰ اتفاق افتاد. در این دهه شوروی با ممانعت از خروج نیروهای خود از ایران، استقلال سیاسی کشور را با یک سوال جدی مواجه ساخت. نیروهای شوروی در جریان جنگ جهانی دوم و برای مقابله با آلمان به همراه سایر نیروهای متفقین ایران را اشغال کرده بودند. این کشور و روسای انگلیس و آمریکا متعهد شده بودند بعد از پایان جنگ نیروهای خود را از کشور خارج کنند؛ اما شوروی با بهانه‌های مختلف از این تعهد سرباز زد. شوروی درصدد بود با این اقدام، امتیاز نفتی به دست آورد. از این رو وقتی محمد ساعد مراغه‌ای، سفیر وقت ایران در شوروی در گزارشی در مورد احضارش به کاخ کرملین در نیمه شب سوم شهریور برای اعلام اشغال ایران از طرف نیروهای متفقین و دلایل آن، می‌نویسد مولوتف، وزیر خارجه شوروی به وی گفت:

«نظر به این که عده بسیار مهمی از عمال آلمانی به عناوین مختلفه در ایران بر علیه دولت شوروی و متحدش انگلستان مشغول دسیسه و تحریکات می‌باشند و دولت ایران به یادداشت‌های دوستانه انگلیس و شوروی وقعی نگذاشته و چنان که تقاضا شده بود اقدامی در اخراج آنان از خاک ایران به عمل نیاورده و بلکه رویه خصمانه هم نسبت به ما و انگلیسی‌ها اتخاذ نموده است دولت شوروی طبق ماده شش قرارداد مودت ۱۹۲۱ به ارتش سرخ امر داده است که وارد خاک ایران شوند...»^۴

در این شرایط محمدرضا پهلوی بدون آنکه قدرت مقابله با این کشور را داشته باشد به سازمان‌ها و نهادهای بین‌المللی متوسل شد. در نهایت این چالش با تدبیر قوام‌السلطنه حل شد. البته بعدها ترومن اعلام کرد که با تهدید شوروی به حمله اتمی موجبات اخراج نیروهای شوروی از ایران را فراهم کرده است. هر چه هست این موضوع نشان داد که ایران علیرغم قرارداد ۱۹۲۱ از لحاظ استقلال سیاسی با چالش‌های بزرگی مواجه است و آنچه که برای استقلال سیاسی لازم است تنها مقید به قرارداد نیست؛ بلکه تدابیر داخلی همچون داشتن ارتش قوی نیز ضروری است

سخن نهایی

بسیاری از تحلیلگران معتقدند که کشور در دوره پهلوی اول و دوم از خطر سقوط نجات پیدا کرد. به باور این کارشناسان، قهرمان این داستان رضاشاه بود که مانع از فروپاشی کشور شد. اما برخلاف این واقعیت، عدم مداخله کشورهای نظیر شوروی در امور داخلی اول در وهله اول ناشی از ایدئولوژی کمونیسم بود و از طرفی ناشی از سیاست‌های داخلی شوروی بود. به عبارتی شوروی در آن برهه یعنی در دورا حکومت پهلوی اول، املا به امور داخلی خود سرگرم بود و فرصت مداخله در امور داخلی ایران را نداشت.

بنابراین وقتی این فرصت در دهه ۱۳۲۰ فراهم شد، این کشور به مداخله در امور ایران پرداخت و درصدد جدا کردن آذربایجان از ایران بود. از این رو می‌توان گفت قرارداد ۱۹۲۱ یک قرارداد یکطرفه بود که حکومت پهلوی هیچ تلاشی برای تغییر آن به کار نبرد.

منابع:

- ۱- به کوشش جمعی از پژوهشگران، سازمان مجاهدین خلق پیدایی تا فرجام (۱۳۴۴-۱۳۸۴)، جلد ۱، تهران، موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۸۴-۱۳۸۵، ص ۱۰۶۶
- ۲- ریچارد ا. استورات، در آخرین روزهای رضاشاه، تهاجم روس و انگلیس به ایران در شهریور ۱۳۲۰، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی و کاوه بیات، تهران، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۰، ص ۳۵۹
- ۳- همانجا
- ۴- موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، سقوط: مجموعه مقالات نخستین همایش بررسی علل فروپاشی سلطنت پهلوی، تهران، موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۸۴، صص ۲۷۲-۲۷۳

آدرس مطلب :

<https://www.cafetari.kh.com/news/49152/چالش-قرارداد-۱۹۲۱-استقلال-۱۹۲۱-قرارداد-چالش/49152>